

MA'MURA RASHIDOVA,
*filologiya fanlari nomzodi,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi*

ALISHER NAVOIYNING “NAZM-UL-JAVOHIR” ASARI MUQADDIMASIDA ILGARI SURILGAN G'OYALAR

ANNOTATSIYA

Ulug' mutafakkir shoir va olim Alisher Navoiyning adabiy-badiiy merosini har tomonlama va yanada chuqurroq o'rganish adabiyotshunoslikning doimiy vazifalaridan biri bo'lib kelmoqda. Navoiy ijodi va faoliyatiga doir ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilganligiga qaramay, uning serqirra va chuqur mazmunli ijod samaralarini yanada mukammalroq tadqiq etish uchun yana bajarilishi lozim bo'lgan ishlar mavjud. Navoiy ijodini o'rganishda muallif matnini tiklashning ahamiyati kattadir. Bu ish asarlarning ijodkor qalamiga mansub nusxalari mavjud bo'lmagan taqdirda muallif yashagan davrda yoki shunga yaqinroq vaqtda ko'chirilgan nusxalar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Muallif matniga yaqin nusxa ana shunday qadimiy qo'lyozmalararo sodir bo'lgan farqlarni ilmiy asosda tekshirib, qo'shimcha va o'zgartishlar aniqlanib, xatolar, kamchiliklar bartaraf qilingan taqdirdagina vujudga keladi.

Kalit so'zlar: *Matn, muqaddima, hikmatli so'zlar, na't, oliy xilqat, nasriy mushohadalar, haqiqat majozi.*

АННОТАЦИЯ

Всестороннее и более глубокое изучение литературно-художественного наследия великого поэта-мыслителя и ученого Алишера Навои было одной из постоянных задач литературоведения. Несмотря на то, что о творчестве и творчестве Навои проведено множество исследований, еще многое предстоит сделать, чтобы более тщательно исследовать результаты его блестящего и глубокого творчества. Восстановление авторского текста имеет большое значение в изучении творчества Навои. Это произведение должно быть выполнено на основании копий, скопированных при жизни автора или ближе к ней, если отсутствуют экземпляры произведений, принадлежащих автору. Копия, близкая к авторскому тексту, будет создана только в том случае, если различия между такими древними рукописями будут проверены на научной основе, выявлены дополнения и изменения, устранены ошибки и недостатки.

Ключевые слова: *Текст, введение, слова мудрости, пословица, высокое качество, прозаические наблюдения, метафора истины.*

ABSTRACT

A comprehensive and deeper study of the literary and artistic heritage of the great thinker poet and scientist Alisher Navoi has been one of the constant tasks of literary studies. Despite the fact that many studies have been carried out on Navoi's creativity and work, there are still things that

need to be done in order to more thoroughly research the results of his brilliant and profound creative work. Restoring the author's text is of great importance in studying Navoi's work. This work should be done on the basis of copies copied during the author's lifetime or closer to it, if there are no copies of the works belonging to the author. A copy that is close to the author's text will be created only if the differences between such ancient manuscripts are checked on a scientific basis, additions and changes are identified, and errors and shortcomings are eliminated.

Key words: *Text, introduction, words of wisdom, proverb, high quality, prose observations, metaphor of truth.*

Alisher Navoiyning “Nazm-ul-javohir” asari dastlab Alisher Navoiy tavalludining 525-yilligi munosabati bilan chop etilgan shoir asarlarining 15-jildida qisqargan holda bosilgan. Tekstni matnshunos olim Porso Shamsiyev nashrga tayyorlagan. Asar haqida bir necha ilmiy maqolalar e’lon qilingan. Jumladan, yuqorida tilga olingan nashr uchun akademik Aziz Qayumov so’zboshi yozib, unda “Nazm-ul-javohir” asari haqida qimmatli fikrlar bildiradi¹. Asardan namunalar keltirilib, tahlil etiladi.

“O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligining II jildida ham “Nazm-ul-javohir” asari haqida maqola mavjud. Unda maqola muallifi filologiya fanlari nomzoda Suyima G‘aniyeva asarning ahamiyati to‘g‘risida, uning yozilish sabablari haqida to‘xtab o‘tadi². Shuningdek, olim tomonidan “O‘zbek tili va adabiyoti” (1991-y., № 1) ilmiy to‘plamida “Nazm-ul-javohir” asari muqaddimasi e’lon qilindi. Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi munosabati bilan chop etilgan 20 tomlik asarlar to‘plamining 15 tomida berilgan “Nazm-ul-javohir” asari ham muqaddima, to‘rtliklarga asos bo‘lgan arabcha hikmatli so‘zlar va ularning izohi bilan muhtarama olim S.G‘aniyeva tomonidan nashrga tayyorlangan.

Alisher Navoiy “Nazm-ul-javohir” asariga kattagina muqaddima yozib, unda bu asarni yozishdan ko‘zda tutgan maqsadi, vaqti va uning kimga bag‘ishlanganligi haqida mufassal ma’lumotlar beradi. Unda shoirning diniy, falsafiy va ma’naviy dunyoqarashi yaqqol aks etgan. Har bir nasriy falsafiy mushohada bir to‘rtlik bilan mustahkamlanadi.

Muqaddima an’anaviy na’t, tangri madhiyasi bilan boshlanadi. So‘ng shoir bu asarni bituvchi kishining kimligini juda kamtarlik bilan ma’lum qiladi. “Ul sahifa nuktaoroylarining gadoyi va bu hadiqa chamanpiroylarining daryuzanamoyi faqiri haqir, ya’ni Navoiy” bayon etadiki, to uning aytganlari badanlarga jon bag‘ishlasin, jondek kishining qalbiga joylansin.

Navoiy so‘z madhiga alohida o‘rin ajratadi. U insonning mahluqotdan ajralishiga, odamzodning hamma hayvonotdan ustun, ulug‘vor bo‘lishiga nutqu maqol, ya’ni so‘z sababdir, deb yozadi: *“Insonni soyir mahluqotdin mumtoz va majmu’ ofarinishqa sarvaru sarafroz qildikim... munga jihati sharaf nutqu maqol erdi va mujibi lutf kalomi farxunda maol, har oina bu javhari jonbaxsh bashar xilqati konidin va lulo’i ravonbaxsh inson vujudi ummonidin zohir bo’lmasa erdi Iso bila markabi arosida ne tafovut va Soleh bila noqasi o’rtasida ne mug’oyarat bo’lg’ay erdi”*.

Agar go‘zal mazmunli lutf-u kalom – bu qimmatbaho, jon bag‘ishlovchi javharlar odamdek qadrlı zot qalbidan, jonbaxsh durlar inson vujudi qa’ridan yuzaga chiqmaganda Iso bilan ulovi orasida ne farq va Soleh bila tuyasi o’rtasida qanday tafovut bo‘lar edi.

Haqiqatan, inson mavjud hayvonot orasida ongilligi bilan, fikrini so‘z atalmish bebaho gavharlar orqali namoyish qila olish qobiliyati bilan eng oliy xilqat hisoblanadi. So‘zning qudrati, uning gohida idrok chegarasidan chiqib ketajak quvvati beqiyosdir.

¹ Alisher Navoiy. Asarlar, 15 tomlik, 15-tom.

² O‘zbek adabiyoti tarixi, 5 tomlik, II tom. O‘z. “FAN” nashriyoti. Toshkent, 1977 y., 195-201-betlar.

Navoiyning soʻz haqidagi nasriy mushohadalari ushbu ruboiy bilan mustahkamlanadi:

*Soʻz durki nishon berur oʻlukka jondin,
Soʻz durki berur jongʻa xabar jonondin,
Insonni soʻz ayladi judo hayvondin,
Bilkim guhari sharifroq yoʻq ondin.*

Jami Sharq mutafakkirlari singari Alisher Navoiy ham Insonni ilohiyotning eng soʻnggi kashfiyoti deb biladi. U ustoz salafarlari – Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy va boshqa klassik shoirlar talqiniga hamohang fikr yuritadi: Olloh olamni yaratdi, lekin uni qanday tajhizot (stanok) ila yaratdi, yolgʻiz oʻzigagina maʼlum. Ana shu yaratilgan borliqni, jamʼi mavjudotlar ustidan hukmronlik qilish uchun katta mazmundagi Odamni yaratdi va unga aql-u farosat, til berdi. Demak, barcha oriflar singari Navoiy ham “Insonni soʻz ayladi judo hayvondin” deb haqiqat majozini eʼtirof etadi. Kishining tirikligidan nishon beruvchi ham soʻz, jonondan jonga xabar yetkazuvchi ham soʻz, insonni hayvondan ajratgan ham soʻz, xullas, soʻzdan ulugʻroq, qadrliroq gavharning oʻzi yoʻq.

Navoiy soʻzni uch qismga ajratadi: yuqori (aʼlo), oʻrta (avsat) va past (adno) darajalarda qoʻllaniladigan soʻzlar. “*Soʻzga marotib bor va har martabada hunar-u maoyib va ul marotib ijmol yuzidin idrok diqqatoyinlari va uqul xurdabinlari qoshida uch qism bila minqismdur va lekin tafsil hisobida koʻprak mutafarriʼ boʻlur. Chun bu muxtasar maqolotda soʻz martabasi basitining kunjoyishi yoʻq erdi va bu muhaqqar kalimotda soʻz madoriji rifʼatining oroyishi sigʻmas erdi. Har oyinakim, ijmol tariqi bila ixtisor qilildikim, aʼlo va avsat va adno boʻlgʻayʼʼ.*

Agar soʻz haqida yanada chuqurroq, kengaytirib soʻzlansa, uning tarmoqlari juda koʻpdir. Lekin shoir bu qisqacha maqolotda soʻz darajalarining barchasini tahlil etish imkoniga ega emasligini bildirib, qisqacha boʻlsa-da, uch toifa soʻzga taʼrif beradi. Soʻz darajalari xususidagi fikrini yakunlar ekan, shoir xulosa sifatida ushbu toʻrtlikni keltiradi:

*Rifʼat aro favq arshi aʼzam soʻz emish,
Jonbaxsh dam masihi Maryam soʻz emish.
Maʼni duri anda barcha mudgʻam soʻz emish,
Ul kim anga maʼni oʻlmagʻay ham soʻz emish.*

Navoiy soʻz bogʻi shunday bir gulistondirki, unda jon bagʻishlovchi, yoqimli hidli chiroyli daraxtlar va rohat, orom beruvchi rang-barang xushboʻy oʻsimliklar juda koʻpdir, shu bilan birga foydasiz xas-u xashagi, hatto zararli tikanlari ham bordir, deydi.

Shoirning “bulbul tabʼi” soʻz gulistonini oʻziga manzil qildi, gul isi dimogʻiga gʻulgʻula, gul butogʻining yoqimli shabadasi jonigʻa figʻon soldi. U xas-u xashakka qaramay, tikan ozorlariga parvo qilmay soʻz jamolini maʼqul koʻrdi va ajoyib, maʼnoli soʻzlar goʻzalligi bilan mashgʻul boʻldi.

Navoiy shundan soʻng “Nazm-ul-javohir” asarining yozilish sabablari va yozilgan vaqtini mufassal bayon qiladi: “*Lojaramkim, koʻprak avqotim Kalomulloh ishtigʻoli va oning tafsiri qiyilu goli bila oʻtar erdi. Yo ahodis daryosigʻa gʻavvosliq qilur erdim va ondin garonmoya gavharlar ilikka kivurur erdim, yo hazrat Amir soʻzlari ravzalari tamoshosigʻa qadam qoʻyor erdim. Har ravzada... visollaridin bahra topar erdim, bataxisis “Nasr-ul-laoliy” kim, ul hazratning viloyati daryosidin chiqqan samin luloʻlardurʼʼ.*

Shubhasizki, ko'proq vaqtim Kalomullohni mutolaa qilish va uning so'zlari mag'zini chaqish bilan o'tar edi. Yoki hadislar daryosida g'avvoslik qilar edim, undan qimmatbaho gavharlar qo'lga kiritar edim. Yoki hazrat Amir so'zlari bog'i tamoshosiga qadam qo'yar edim. Ayniqsa, "Nasr-ul-laoliy" asari ul hazratning viloyati daryosidan chiqqan qimmatbaho bir javhar edi, deb yozadi Navoiy. *"...Bu lulo 'larnikim, Arab shoh viloyatining bahri kafi sohibdur, forsi uslub bila nazm silkiga tortadur va ul injularnikim, Mag'rib daryosi yoqosig'a to 'kulubtur, intizom rishtasiga chekadur. Parishon xotirg'a va oshufta zamirg'a bu savdo ko'p dag'dag'a solur erdikim, turkiy til bila men ham ul laolini orasta qilg'aymen va bu muddao ko'p taraddud yetkurur erdikim, mo'g'ul uslubi bila men ham ul javohirni pirosta etgaymen"*.

Anglashilishicha, bu har biri bir gavharga teng, qimmatbaho so'zlar arab tilida bitilgandir. Ularning har biri asosida fors tilida bir to'rtlik yaratilgan. Mag'rib daryosi bo'ylariga to'kilgan injularni, ya'ni arab tilidagi hikmatli so'zni tartib bilan nazm ipiga (fors tilida) terilgan. Demak, hazrat Amir yaratgan "Nasr-ul-laoliy" o'z nomi bilan nasriy gavharlar (hikmatli so'zlar) arab tilida bo'lib, fors tilida har bir hikmatli so'z bir to'rtlik she'r hajmida o'z badiiy ifodasini topgandir. Navoiy ko'nglida endi ana shunday nazmiy javohirlarni turkiy tilda yaratish muddaosi tug'iladi: *"To'ndin turk ulusig'a ham xatti shofi va bahrai vofi muyassar bo'lg'ay. Ammo mashaqqatu mehnat kasratidin, balki bizoatu farog'at qillatidin bu murod etagiga va bu maqsud zaylig'a iligim ura olmas erdim"*. Ammo ishlarim ko'pligidan va bo'sh vaqtning kamligidan maqsadimni amalga oshirishga qo'l ura olmas edim, – deb yozadi Navoiy. Ana shunday bir vaqtda tarix 890-yil (1585) edi, Sulton Abulg'azi Husayn Bahodirxon bir risola yaratib, unda ko'p e'tiborni Navoiyga qaratadi. Bundan hayratlangan shoir o'z hayajonini mana bunday ifodalaydi:

*Ne safhai iqbol saodatdur bu,
Alfozi aro ne zebu ziynatdur bu.
Ma'nisida har sari ne diqqatdur bu,
Olam eliga mujibi hayratdur bu.*

Navoiy ijodiy faoliyatining ravnaqi yo'lida Husayn Boyqaroning ta'siri va e'tibori benihoyadir. Husayn Boyqaro Navoiyga do'st sifatida ham, buyuk olim va faylasuf shoir sifatida ham shunday yuksak bir e'tiqod bilan qarar ediki, o'z navbatida Navoiy ham unga nisbatan mehr va hurmat-e'zozini kam qilmadi. Bu do'stlik, mehr-u oqibat Navoiyning deyarli barcha asarlarida tilga olinadi, shoir Husayn Boyqaroga chuqur minnatdorchiligini va u tufayli erishgan yutuqlarini doimo yod etadi.

Jumladan, "Nazm-ul-javohir" muqaddimasida ham Navoiy Husayn Boyqaro vasfiga munosib o'rin beradi:

*Jism o'ldi jahon, bu jismning joni ham ul,
Taxt o'ldi falak, bu taxt sultoni ham ul.
Bahr o'ldi maoniy, guharafshoni ham ul,
Olam elining shohi suhandoni ham ul.*

Shu bilan birga, Husayn Boyqaro "Risola" siga o'zining munosabatini, undagi o'ziga bag'ishlangan satrlarga nisbatan minnatdorlik hissini juda kamtarona o'xshatmalar orqali bildiradi: *"...fazlu kamol va husni maqol ahlig'a marqum erdikim, ilmlari daryosidin sipehrning gunbad obguni*

hubob va anjumning qatarot siymobguni durri nob bo'la olg'ay va fazllari gulistonidin har haqir gulbunni gunbad nilufari, har kamina sorig' gulni xurshid xovari desa bo'lg'ay va nazmlarining jonbaxsh va ravonlig'idin chashmai hayot og'zida suv va nasrlarining tafrih va nashotangizlig'idin subhi sodiq labida kulgu va bu jam' arjumand zumrasida va bu xil bemonand orasida javohir silkida chashmi zaxm daf'i uchun shabani tortqondek va bu tiyra ro'zgorni ham sig'urub va rayohin dastasida aynul kamol gazandi man'i uchun xoshokni chekkandek bu xoksorni ham ki-yurub erdilar... xoshoki xoksor ta'rifida bayzoravash safha bayozida axtar monand javohir to'kub-tur", – deb yozadi Navoiy. Bu fikrlarining barchasini xulosalab ushbu to'rtlikni bitadi:

*Bir zarrani mehri zarfishon vasf etmish,
Bir qatrani bahri begaron vasf etmish,
Bir xastani Isoe zamon vasf etmish,
Bir bandasini shohi jahon vasf etmish.*

Basirat ahli taammul qilsunlar va hamiyyat xayli tafakkur aylasunlarki, bu peshayi zaif yuz pil bolo mavhibat muqobalasida ne qila olg'aymen va bu gadoyi nahif ming ganj sipehroso saxovati uzrin yetib qo'la olg'ay, agar duog'a iktifo qilsam, farzanki, hayotim ming yil bo'lsa va har sari mo'yum o'rnig'a ming til va ul tillar barcha duog'a joriy va ul duolar o'qi istijobat hadafig'a koriy, yuz mingdin birining muqobalasida bo'lmag'ay...

Navoiy Husayn Boyqaroning unga ko'rsatgan buyuk e'tiqodi hamda e'tibori qarshisida lol bo'lib, o'zining faqirona ahvolini shunday bayon qiladi: Men bir hunari zaif yuz fil yanglig' baland ehson qarshisida ne qila olaman, agar hayotim ming yil bo'lsa-yu, har soch tolalarim o'rnida ming til va bu tillar faqat duo qilsalar, bu duolar esa faqat kor qilgan taqdirda ham (Husayn Boyqaro e'tirofining) yuz mingdan biriga teng kelmas.

Qo'limdan kelsaydiki, to'qqiz osmonning yulduz javohirlarini va marvarid yulduzlarini ul hazratning oyog'i ostiga sochar edim, bular ul hazrat sochgan durlar oldida hech narsa emas, deb yozadi Navoiy.

Shoh e'tiboriga munosib javob berish haqida Navoiy ko'p mulohaza yuritadi:

*Bu fikr g'am o'tig'a kabob etti meni,
Bu dag'dag'a betoqatu tob etti meni,
Bu qayg'u asiru iztirob etti meni,
Hosilki bu andisha xarob etti meni.*

U ... boqib turay desam hamiyat ruxsat bermas va boqib turmasam hech ish oning chorasini bermas, deb hayron turganda, g'oyibdan bir nido keladi: "*Bu nav' lulo'larkim, shoh boshining nisorig'a loyiq bo'lg'ay tilarsen va andoq injularkim, shahonshoh farqining isorig'a muvofiq istarsen*".

Shundan so'ng Navoiy hazrat Amir "Nasr-ul-laoliy"ni turkiy til bilan nazm etishga kirishadi va buni shohga bag'ishlashni lozim topadi.

Bizgacha bu asarni o'rgangan navoiyshunos olimlar o'z tadqiqotlarida Navoiy to'rtliklariga asos qilib olingan arabiy hikmatlar majmui "Nasr-ul-laoliy"ni hazrati imom Aliga nisbat beradilar. Ular bu borada fransuz sharqshunosi Belen fikriga suyanadilar. Bu hikmatlar haqiqatan Aliga tegishlimi? Biz bu savolga javobni Navoiyning o'z so'zlaridan topamiz. "Nazm-ul-javohir" muqad-

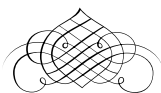
dimasida Navoiy “Nasrul-laoliy” asari haqida gapirganda ikki martaba hazrat Amir nomini tilga oladi. Shu o‘rinlarni keltiramiz: “...Hazrat Amir so‘zlari ravzalari tamoshosig‘a qadam qo‘yor erdim... “Nasr-ul-laoliy” kim ul hazratning viloyati daryosidin chiqqan samin lulo‘lardur... Hazrat Amir “Nasr-ul-laoliy” si tarjimasi azimatin qildim”. Ochiq ko‘rinib turibdiki, “Nasr-ul-laoliy” hazrat Amir qalamiga mansubdir.

Alisher Navoiy hazrat Amir “Nasr-ul-laoliy” si tarjimasi azimatin qildim, deb yozsa-da, uning “... burung‘i nozim tarjima qilg‘andek va avvalg‘i mutarjim nazm etgandek (afsuski, biz avvalgi nazmga solingan tarjima va tarjimon haqida bundan ortiq ma‘lumotga ega emasmiz. – M.R.) har nuktani bir ruboiy bila ado qilildi”, “ul viloyat daryosining g‘avvosi (hazrat Amir – M.R.) har laolikim, durfishon xomasidin nasr qilibdur... Ul sochilg‘an durarni ... vazn kaffasig‘a qo‘ydum” kabi so‘zlaridan muallifning asarga qanchalik ijodiy yondoshganligi ma‘lum bo‘ladi. Shuning uchun ham shoirning o‘z asarini tarjima deb ataganidan qati nazar biz uni asl nusxa deb hisoblaymiz. Chunki, “в средние века переводные произведения вполне можно было отнести к оригинальным, ввиду наличия общих тем, интересующих многих поэтов”³.

Alisher Navoiy “Nazm-ul-javohir” asariga yozgan muqaddimasida juda ko‘p asosli ma‘lumotlarni keltiradi. Asarning yozilish sabablari, qo‘yilgan maqsad, so‘z injulari tizimi vositasida juda katta madaniy-ma‘rifiy, axloqiy-tarbiyaviy g‘oyalarni aniq ifodalab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Asarlar, 15 tomlik, 15-tom.
2. O‘zbek adabiyoti tarixi, 5 tomlik, II tom. O‘z. “FAN” nashriyoti. Toshkent, 1977 y., 195-201-betlar.
3. Нагиева Дж. “Бакинские рукописи Алишера Навои”. Баку-Элм, 1973 г. С.100.

³ Нагиева Дж. “Бакинские рукописи Алишера Навои”. Баку-Элм, 1973 г. – С.100.